

Restaureringen av
MARKELIUS KOLLEKTIVHUS

Mats Fredriksson och Katarina Lundeberg

Bebyggelsehistoria med byggnadsvård 5 p 1992
Konstvetenskapliga Institutionen, Stockholms Universitet

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	sidan
INLEDNING	3
RESTAURERINGAR AV FUNKTIONALISMENS BEBYGGELSE	4
KOLLEKTIVHUSETS TILLKOMSTHISTORIA	9
Internationella förebilder	9
Kollektivhuset	9
Huset på John Ericssongatan	11
RESTAURERING 1988-91	16
Myndigheternas agerande	16
Bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets projekt	17
Lån och bidrag	18
Det genomförda projektet	19
Det återupprättade huset	26
DEN ANTIKVARISKA VÄGEN, EN SAMMANFATTANDE DISKUSSION	28
KÄLLOR	31
NOTER	33
FIGURER	35

INLEDNING

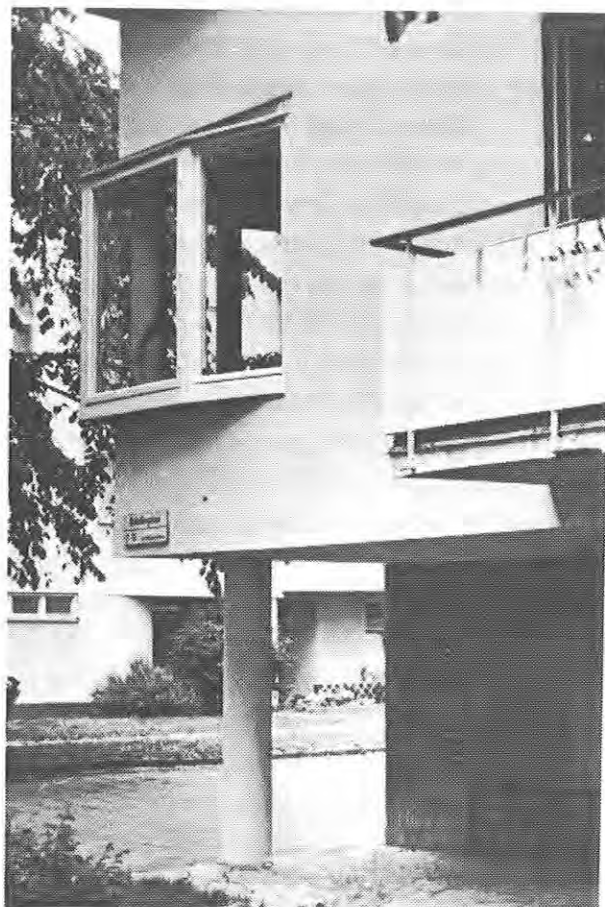
Som en fördjupning i avsnittet byggnadsvård har vi valt att studera ett nyligen avslutat renoveringsprojekt. Vi har varit nyfikna på vilka parter som deltagit i projektets planering, vad de bidragit med och vilka argument de använt för att driva igenom sina synpunkter. Det är främst antikvariska och arkitektoniska frågor vi behandlat, både övergripande och på detaljnivå. Vi sökte ett exempel från funkistiden för att pröva hypotesen att det finns unika problem vid en antikvariskt ambitiös restaurering av ett funkishus som byggnadstekniskt liknar nutida standard, och som innehåller experiment med nya material och former som inte alltid varit framgångsrika. Ytterligare en intressant aspekt var att ta del av de antikvariska myndigheternas kulturhistoriska värdering av ett hus byggt i en tid så nära vår egen.

Vi fick via byrådirektör Henric Falkman på länsstyrelsen i Stockholm, information om att en välgjord restaurering nyligen genomförts i bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets fastighet på John Ericssongatan 6 i Stockholm, ofta kallad "Markelius kollektivhus". Huset byggdes på initiativ av och efter ritningar av arkitekten Sven Markelius åren 1934-35 och en restaurering genomfördes åren 1988-91. Vår studie grundar sig främst på intervjuer med i restaureringen inblandade personer och på tjänsteanteckningar, promemorior och annat material direkt knutet till projektet. Vi har intervjuat bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets ordförande Gunnar Akner, arkitekt Jan Lisinski från Arksam, avdelningschef Bengt O H Johansson från riksantikvarieämbetet, antikvarie Maria Malmlöf från länsstyrelsen i Stockholm och antikvarie Britt Wisth från Stockholms stadsmuseum. Samtliga har visat stor generositet genom att berätta om sin medverkan och genom att låta oss ta del av sina anteckningar och dokument. Vi vill härmed framföra ett stort tack till ovan nämnda personer. Många av källorna har karaktären av partsinlagor och kan därigenom vara vilseledande men också berätta något extra om uppgiftslämnarens arbetsmetoder. Ett komplicerat restaureringsprojekt genererar ett omfattande skrivet och ritat material och vi har inte haft möjlighet att gå igenom allt. Därmed ger vår redogörelse endast huvuddragen i projektet och den riskerar att sakna väsentliga delar. Vi har lotsat oss fram i informationsmängden via råd vi fått i intervjuerna och genom att följa skriftväxlingen mellan olika parter. Markelius kollektivhus har tidigare behandlats i litteratur, dels om arkitekten Sven Markelius, dels i allmän litteratur om kollektivhus. Vi har i korthet refererat denna litteratur. För att få en känsla av hur huset upplevdes av de boende, har vi intervjuat en av dem som flyttade in i huset när det var nytt, Stava-Lisa Gromark. Detta eftersom det visat sig att kollektivhusfunktionerna och den till huset knutna personhistorien är en avgörande del av det kulturhistoriska värdet, huset är förverkligandet av en idé, ett dokument över tidens tänkande.

Som en bakgrund till den problematik som är förenad med ombyggnad och restaurering av 1930-talets funkishus har vi studerat några bostadsområden i Stockholm och inventerat förändringar på fasader, balkonger och entréer. De flesta exemplen kommer från Gärdet. Denna bakgrund är ämnad att tjäna som jämförelseobjekt för restaureringen av Markelius kollektivhus. Vår framställning vänder sig i första hand till kurskamraterna vid konstvetenskapliga institutionen men vi hoppas också att personer med anknytning till, eller allmänt intresse av, Markelius kollektivhus kan få utbyte av uppsatsen.

RESTAURERINGAR AV FUNKTIONALISTISK BEBYGGELSE

De senaste åren har intresset för att bevara modernismens tidiga arkitektur ökat runt om i världen. Berömd är restaureringen av Bauhaus-byggnaden i Dessau och försöken att ge skolan en ny start. Organisationen Documentation and Conservation of Modern Movement, DOCOMOMO, verkar i fackkretsar för ett ökat intresse och större känslighet för modernismens arkitektur¹. I Sverige finns ett stort bestånd av tidig modernistisk arkitektur, här oftast kallad funktionalistisk. Under 1970- och 80-talen har ett stort antal ombyggnader av funktisbebyggelse utförts så att husens kulturhistoriska värde till stor del gått förlorat. Detta kan förklaras med att funktisbebyggelsens specifika karaktär inte ansetts värd att bevara och först nu börjar allmänheten se funktisarkitekturens värde som en viktig del av Sveriges byggnads-kulturella arv. Vi har studerat några restaureringsexempel i Stockholm och blivit medvetna om hur hårt och okunnigt husen har behandlats. En del av förklaringen till de hårda ingrepp som har gjorts är att byggnadstekniken på många områden under 1930-talet var inne i en experimentperiod och därför användes i viss mån material och byggnadsteknik som inte fungerade på lång sikt. Framför allt har dock energiekonomiska och underhållstekniska argument legat till grund för förändringarna. Funktionella egenskaper som lägenheternas storlek och utrustning samt tillgänglighet via hissar och sophantering har varit andra anledningar till ombyggnader i funktis-husen.

*Värdefullt funktis-hus,
Askrikegatan Gärdet, figur 1.*

Exempel på omfattande förändringar av funkisfasader finns överallt i Stockholm. Vi har valt några exempel. De av Sven Markelius ritade arbetarhusen i kvarteret Gräset i Eriksdal var ett av de första områdena där husen gjöts i betong. De isolerades med kork. Isoleringen var för tunn vilket var orsaken till att husen senare tilläggsisolerades med en hårdhänt plåtinklädnad av fasaden. Detta är ett typiskt exempel på 1970-talets förhållningssätt till energibesparande åtgärder vid renovering. Plåtinklädnaden ser idag bucklig och ful ut och husen har förlorat sin ursprungliga karaktär².

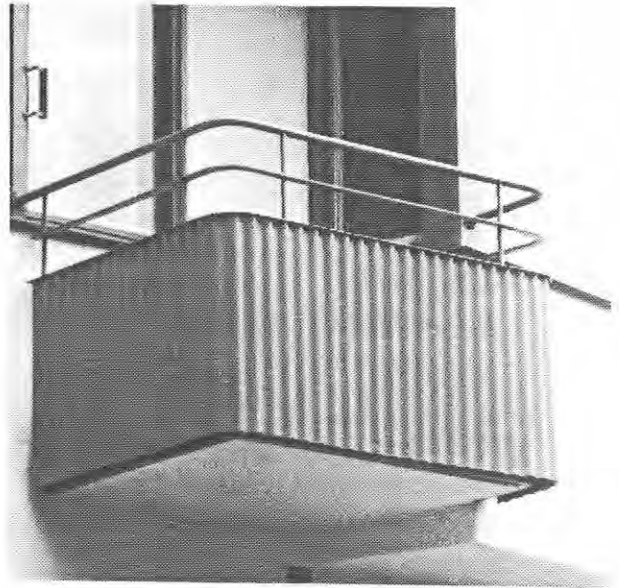

*Plåtinklätt hus
i kvarteret Gräset , figur 2.*

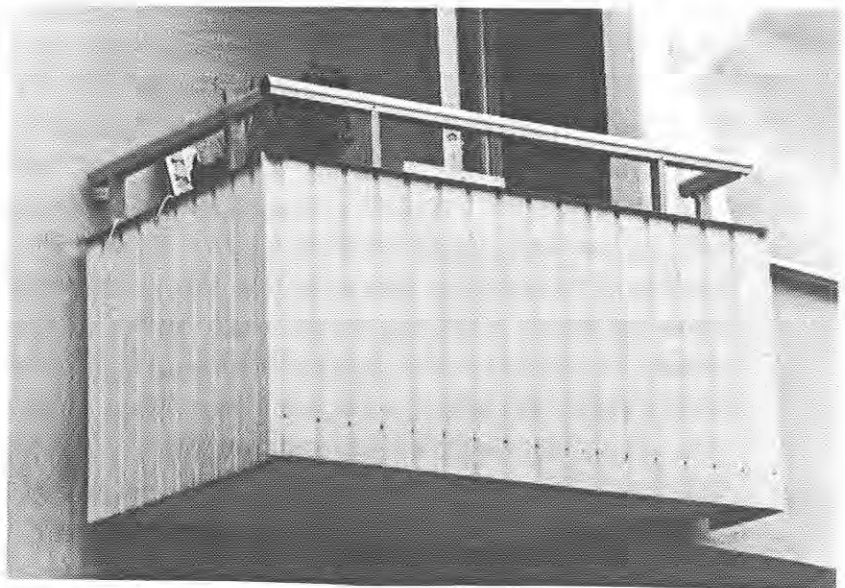
På Gärdet har ett stort antal åtgärder genomförts under de senaste åren. Det gäller tilläggsisoleringar, utbyte av balkonger, omputsning, omfärgning, byte av fönster och entrépartier. Husens brister måste åtgärdas, ofta av enskilda fastighetsägare eller bostadsrättsföreningar med små ekonomiska resurser och liten fackkunskap om byggnadsfrågor. Ändå blev vi upprörda över att husens ursprungliga detaljer förvanskats så kraftigt. Vi frågade oss hur det kunde bli så här och gjorde telefonintervjuer med Inga Thörn och Laila Reppen från stadsbyggnadskontoret samt Britt Wisth på stadsmuseét. De har nyligen utarbetat ett miljöprogram för Gärdet för att förebygga vidare förvrängning av dess funkismiljö. Vi insåg att medvetenheten om funkishusens kvalitéer varit liten även hos myndigheterna och att den förändring som nu kan skönjas kommer sent. För Gärdet har byggnadslov givits lättvindigt för åtgärder som balkongbyte, fönsterbyte och omputsning. Byggnadsnämnden och stadsmuseét har inte insett vilka kraftiga förändringar åtgärderna skulle medföra. Ett problem som bidragit till de stora förändringarna i utseende på detaljer är brist på byggnadsmaterial, till exempel plåtar till balkongräcken och fönster med tidstypiskt utseende. Istället har balkonger fått fronter av aluminium i enklaste standardutförning, med grov korrugerad plåt och överliggare av rakt avskurna profiler istället för böjda rör. Balkongplattor har många fall rivits på grund av rostangrepp i armering och balkar. Nya plattor har fått fullt utformade ursparingar på undersidorna och ibland har en ny platta lagts ovanpå tidigare ingjutna balkar. Portar och fönster har bytts ut av energi- och underhållsskäl utan estetiska krav på de nya. Därför har aluminiumprodukter ur standardsortimentet valts, ofta med klumpiga dimensioner i bågar, karmar och dörrblad. Utvändigt tilläggsisolering har genomförts på särskilt utsatta delar som burspråk. I vissa fall har dessa plåtinkläts, ibland har ny

puts lagts utpå isoleringen. I båda fallen ger de nya skikten djupt sittande fönster med en skuggverkan som är främmande för dessa hus.

Ett annat problem är att hus som idag har samma ägare eller ingår i samma bostadsrättsförening har renoverats i ett sammanhang. Tilläggsisoleringar, balkong- och fönsterbyten har då genomförts på enhetligt sätt för flera hus samtidigt utan hänsyn till de ursprungliga, medvetna skillnaderna i husens detaljutformning. Gärdets bebyggelse består av 270 olika fastigheter, byggda av 100 olika byggmästare, ritade av 50 olika arkitekter och visar en utveckling av funktionalismens arkitektur och bostadsideal under knappt tio år, med de äldsta husen vid Vallhallavägen upp till de senast byggda på Gärdeshöjden³. Detta har inte uppmärksammats vid renovering av de enskilda husen. En del åtgärder har genomförts utan byggnadslov, så förelägganden att återställa till ett tidigare utseende kan förväntas. I ett fall har fastighetsägaren stämts för att ha bytt av balkonger utan att ha byggnadslov. Bytet medförde stora förändring av husets utseende⁴.

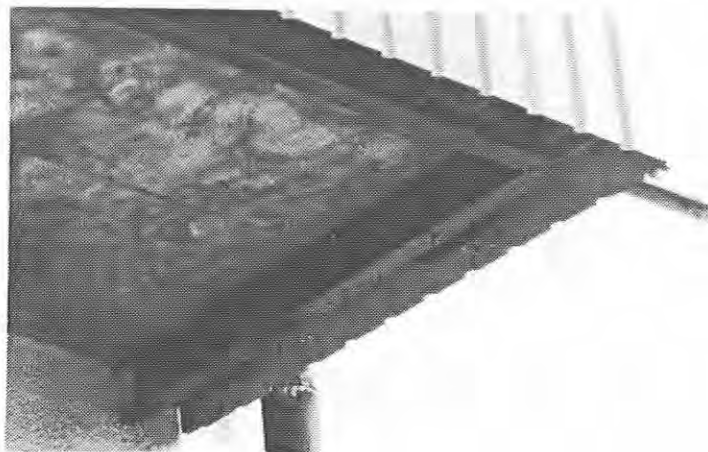

*Ursprunglig balkongfront av stål,
Gärdet , figur 3.*

*Ny balkongfront av aluminium,
Gärdet, figur 4.*

Balkongplatta upplagd ovanpå gamla balkar, Gärdet, figur 5

*Ursprunglig träport, Gärdet
figur 6.*

*Ny aluminiumport, Gärdet
figur 7.*

*Ursprungligt träfönster, Gärdet
figur 8.*

*Nytt aluminiumfönster, Gärdet
figur 9.*

I Traneberg har smalhus utan hissar anpassats till dagens krav på tillgänglighet genom att hisstillbyggnader har "hängts på" gavlarna. Dessa innehåller också några lägenheter. Dessutom har fasaderna tilläggsisolerats med gul kalksandsten som fasadmateriel. Traneberg är ett exempel på ombyggnad och förtätning som många arkitekter anser vara lyckat men stadsmuséet ser området som ett förlorat kulturhistoriskt objekt.

Ett område som än så länge hanteras på ett mer varsamt sätt är Hjorthagen. För de unika smalhusen har man utarbetat ett system för att byta balkonger på ett varsamt sätt. Vidare finns ett exempel på en lyckad renovering av ett funkishus på Bergsundsstrand 26. Där har man med hjälp av förhöjt låneunderlag förnyat balkonger och fasad på ett känsligt sätt⁵.

KOLLEKTIVHUSETS TILLKOMSTHISTORIA

Internationella förebilder

Internationella idéer och debatten om hur den moderna 1900-tals människan skulle leva och bo hade stor betydelse i Sverige under 1920 och 30-talen. Till grund för debatten låg industrialismens rationella utnyttjande av material och arbetskraft, med t ex Ford fabriken som förebild. Detta tankesätt applicerades även på människans vardagsliv och frågan uppstod om hur man skulle kunna överföra det rationella synsättet på bostaden och familjelivet. Dessa frågor bearbetades vid Bauhaus på 1920-talet. Boendet delades upp i funktioner som mättes, analyserades och omvandlades till krav. För att uppfylla dessa krav utarbetades runt om i världen olika lösningar för ett idealt boende; de ryska kollektivhusen, Le Corbusiers idéer om "en maskin att bo i" och de amerikanska våningshotellen.⁶

I Sverige spreds dessa idéer genom Stockholmsutställningen 1930. I programskriften *Acceptera* av företrädarna för den svenska funktionalismen, Gunnar Asplund, Sven Markelius, Uno Åhren med flera, diskuterades funktioner som skulle påverka hemmets utformning, skola, fritidsaktiviteter och daghem. En stor fråga var hur hushållsarbetet och barnpassningen skulle ordnas i familjer där både man och hustru arbetade utanför hemmet och för ensamstående föräldrar. Svaret blev kollektiv barnpassning och ett hem där de flesta rutingörömlånen kunde rationaliseras bort. Den nya bostaden skulle ej längre vara centrum för den patriarkaliska storfamiljen, ej heller för arbete och representation. Istället skulle bostaden vara liten rationellt organiserad och välutrustad för vissa basfunktioner. Dessa idéer kunde tillämpas på såväl villan som hyreshuset, i båda fallen med tanke på att privatanställd hushållshjälp skulle minska i betydelse allt mer.⁷

Kollektivhuset

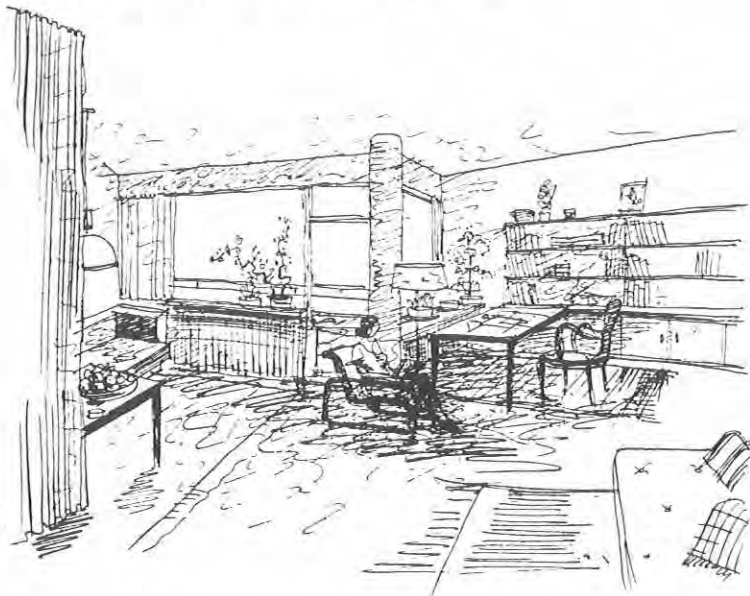
Idén om en ny bostadsform, kollektivhuset, var en konsekvens av funktionalismens tankevärld. I kollektivhuset kunde matlagning, matsal, tvätt med flera funktioner, överflyttas från privata till gemensamma lokaler och de privata rummens huvudsakliga uppgift blev att vara en viloplats under natten, eller en plats att dra sig tillbaka till. Kollektivhusiden kunde genomföras med olika grad av kollektivitet men tidiga internationella exempel hade ofta institutionsprägel. Idealet för funktionalisterna var ett stort industriellt byggt kollektivhus med välordnade minilågenheter utan kök, eller med minimalt pentry, men med tillgång till teknisk och social service. Kollektivhusboendet skulle vara ekonomiskt överkomligt för den breda massan, men ändå anpassat till variationer i hushållssammansättningen.⁸

Sven Markelius var påverkad av den internationella utvecklingen men anpassade kollektivhusidéerna till svenska förhållanden och till den svenska bostadsdebatten. Han ritade en serie förslag till kollektivhus i Stockholm.

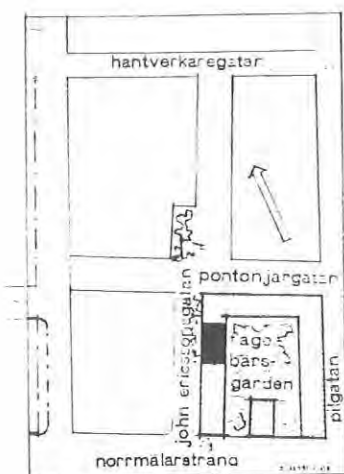
Sammanfattning av
Markelius kollektivhusidéer, figur 10

Det första i Alvik hade 600 lägenheter i en radikalt förenklad form. Detta mötte kompakt motstånd. Då försökte Markelius med ett mindre hus för en tomt på Kungsklippan, men även detta var för radikalt för stadens myndigheter. Det tredje försöket med ett relativt litet kollektivhus med endast 57 lägenheter på John Ericssongatan blev genomfört 1934-35 under knappa ekonomiska förhållanden. Markelius ritade huset utan något arvode, staden gav lån och byggmästaren Gumpel och Bengtsson åtog sig att bygga på förmånliga villkor.⁹

Markelius interiörskiss
för det blivande kollektivhuset,
figur 11

Husets funktioner och grundidéer utvecklade Markelius tillsammans med Alva Myrdal. Hon var starkt engagerad i de socialpolitiska aspekterna av familjens förändring och av kvinnans frigörelse och hon menade att kollektivhuset skulle ge kvinnorna en möjlighet att förvärvsarbeta och ändå bilda familj. År 1930 var ca 25% av Stockholms kvinnor yrkesarbetande och Markelius konstaterade att det skulle finnas ett stort antal familjer som avvek från det traditionella livsmönstret och därmed skulle våga satsa på ett annorlunda boende. Han utformade huset för att avlasta hushållsarbetet eftersom han insåg att innan man löst kraven på överflyttning av arbete med inköp, tillagning av mat, diskning, tvätt, städning på lämplig arbetskraft så hade man inte löst problemen för denna befolkningsgrupp.¹⁰

Situationsplan, figur 12.

Restaurangen 1935, figur 13.

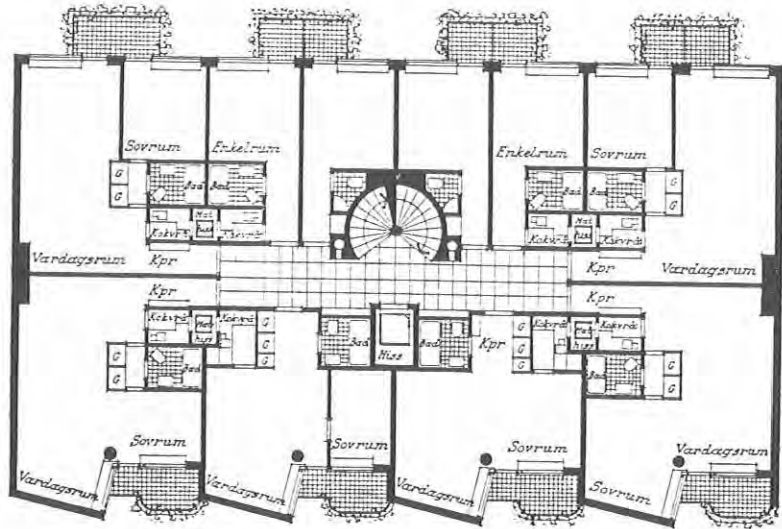
Huset på John Ericssonsgatan

Kollektivhuset på John Ericssonsgatan rymde lägenheter på mellan 17 och 107 kvadratmeter. I husets bottenvåning fanns barnavdelning, tvätteri i källaren och restaurang med stort central-kök. På taket fanns en solterass med duschar och lekplats.

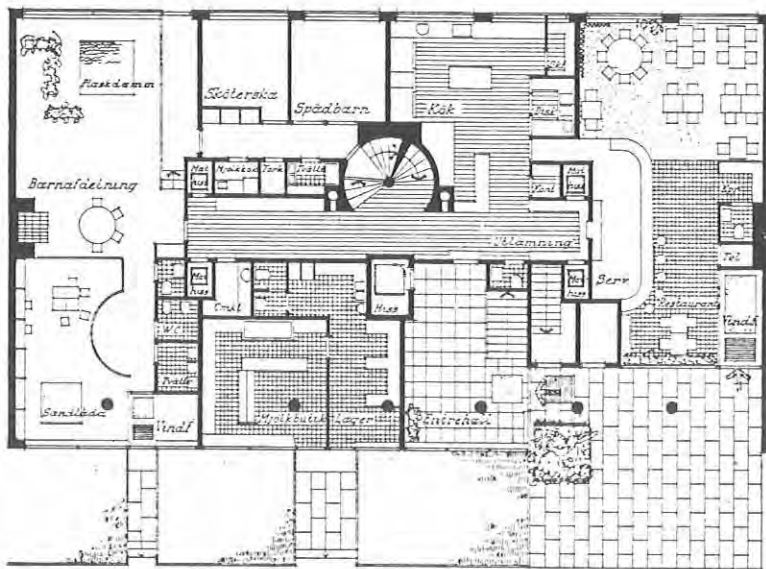

Barnavdelningen 1935, figur 14.

Barnavdelningen skulle ledas av personer med bästa teoretiska och praktiska utbildning och utformades efter pedagogiska ideer som innebar att barnen skulle få kontakt med elementen, jord, eld, luft och vatten. Därför fanns en öppen spis, en bassäng för vattenlek och en sandlåda inne i barnavdelningen. Restaurangen var inredd efter tidens funktionalistiska ideal med en lång bardisk och separata småbord. Den var öppen för såväl allmänhet som husets boende och fungerade efter stängningsdags som sällskapsrum och möteslokal. Tvättservice erhöles genom att tvätten skickades ned genom tvättnedkastet i trapphallen och städhjälp erhöles efter överenskommelse med en gemensamt anställd städerska. Kollektivfunktionerna byggde på en omfattande stab av servicepersonal, under de första åren totalt runt 20 personer.¹¹

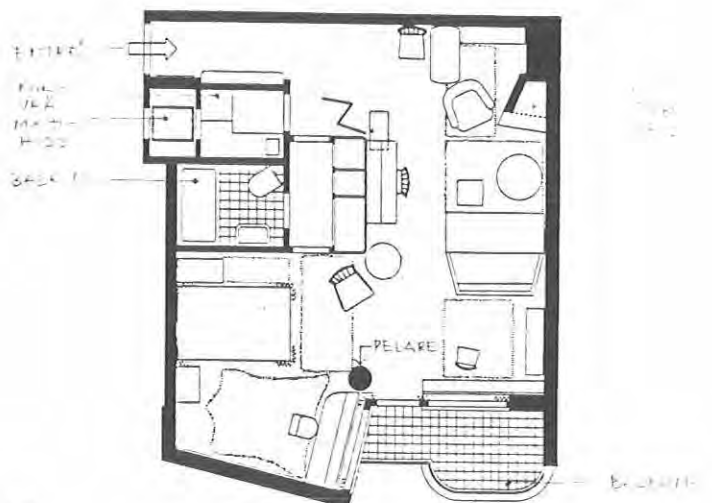

Våningsplan, figur 15.

Entréplan, figur 16.

Lägenheterna hade väl genomarbetade planlösningar med halvöppna rumssamband i modern form. Till de allra flesta lägenheter hörde en generös balkong. Lägenheterna mot gatan hade snett framskjutande fönsterpartier för att fånga in utsikten mot Riddarfjärden. Högst upp fanns etagelägenheter med extra volymkänsla och till dem hörde terrasser. Lägenheterna var kompakta med ett effektivt utnyttjat litet pentry. Där hörde ett kylskåp till de nymodiga bekvämligheterna. I pentryt fanns luckan till mathissen och via den särskilda interntelefonen hade de boende kontakt med restaurangen.

Möblerad lägenhet, figur 17.

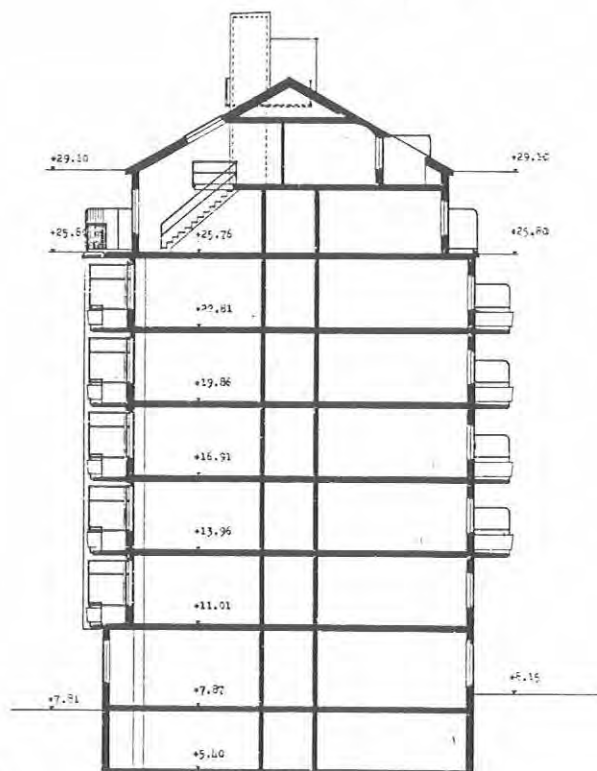
Byggnaden uppfördes av tegel med betongbjälklag och med källare av betong. Kollektivhusets exteriör hade en ovanligt uttrycksfull och fantasifull funktisarkitektur. Gatufasaden hade formrika, delvis rundade balkonger av stål. Fönstren var samlade runt balkongerna och som kontrast fanns stora obrutna putsytor. Bottenvåningen var till stor del uppglasad och delvis indragen vid entrén där huset vilade på pelare. Vid entrén fanns ett stort planteringskärl och balkongerna hade inbyggda blomlådor som alla var fyllda med frodig grönska på presentationsbilderna från invigningsåret. 12

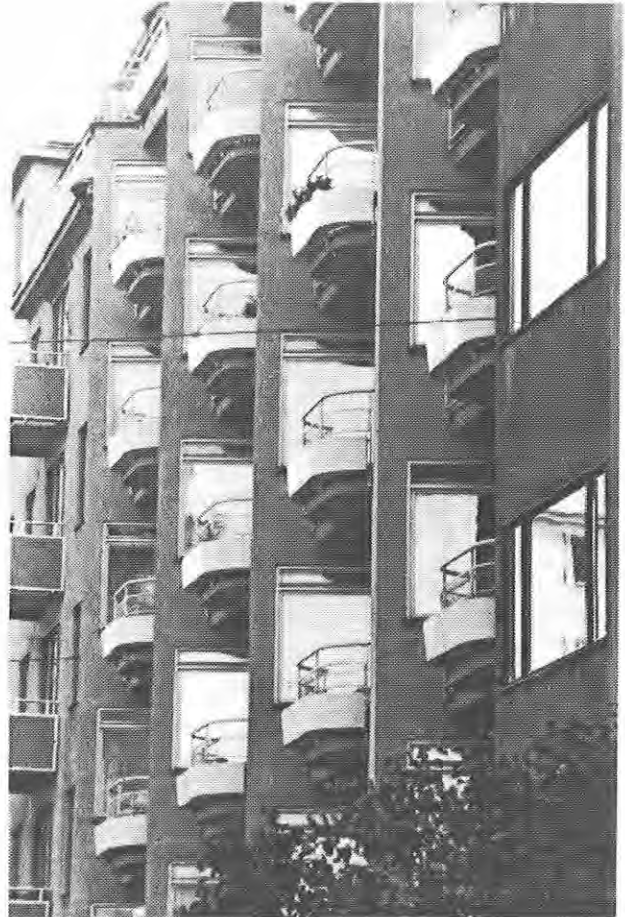
Stockholm 1 sept. 1931
Sjöö & Helin

Fasaden mot gatan, figur 18.

Fasaden mot gården, figur 19.

Sektion genom huset, figur 20.

*Gatufasad mot John Ericssonsgatan,
figur 21.*

Kollektivhuset presenterades genom en utställning i samarbete med Svenska Slöjdföreningen, där man lät olika inrednings och möbelföretag tävla om att inreda lägenheterna åt fingerade personer. Man försökte på detta sätt att visa på möjligheten till en mer personlig prägel än de internationella kollektivhusen tidigare visat.

*Utställningslägenhet möblerad
för en premiäraktris, figur 22.
(se även figur 8)*

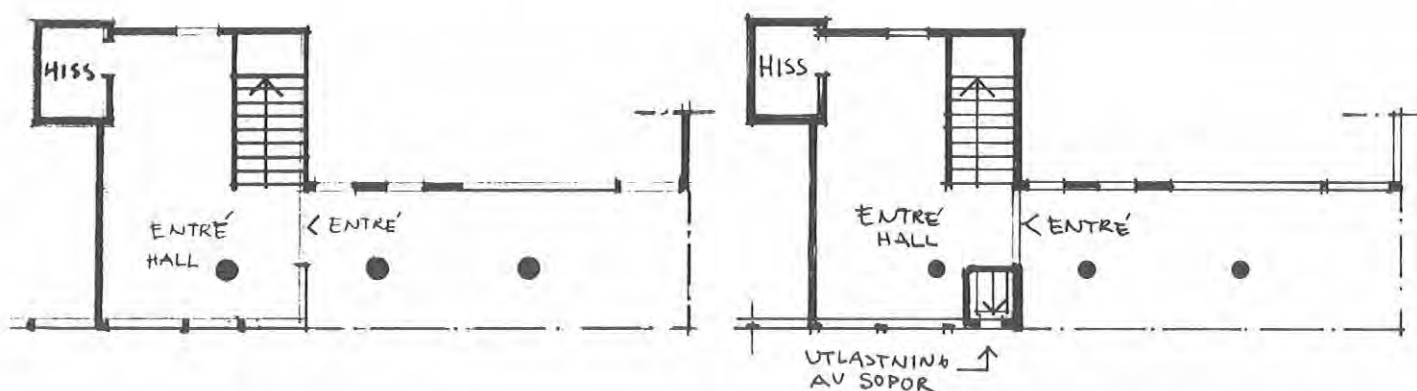
Markelius vände sig till en radikal och intellektuell medelklass som var rörliga och öppna för att bryta upp och prova något annorlunda. Kända kulturpersonligheter var engagerade i såväl utställningen som i huset. En stor del av de personer som bodde i kollektivhuset var aktiva i tidens samhällsdebatt och i de radikala sammanslutningar där även Markelius var aktiv till exempel Elise Ottesen-Jensen, grundare av RFSU och Gustav "Skå-Gustav" Jonsson, barnläkare.¹³

Efter en tid fick kollektivhuset problem, standarden var kanske för hög för vissa och för låg för andra. Servicefunktionerna blev dyra och kraven på större lägenheter medförde en viss utflyttning från huset. Andelen barnfamiljer sjönk och därmed blev underlaget för barnverksamheten mindre. Servicefunktionerna försvann så småningom. Markelius egen förklaring till att huset ej fungerade i längden var att det var för litet för att bära upp servicefunktionerna och dess kostnader. Omloppet på hyresgästerna och återväxten av barn blev inte tillräckligt stor vilket så småningom ledde till att huset förföll. Under 60- och 70-talet fanns endast restaurangverksamheten kvar och intresset för huset hade svalnat.¹⁴

RESTAURERING 1988-91

Myndigheternas agerande

I mitten av 80-talet utarbetade bostadsrättsföreningens dåvarande styrelse efter åläggande från staden renhållningsverk ett förslag på nytt soprum i enlighet med arbetarskyddsstyrelsens regler. Detta förslag skulle ha tagit en del av entrén i anspråk samt förändrat fasadens utseende vilket hade ödelagt en väsentlig del av husets kulturhistoriska värde. Den sittande styrelsen hade olika åsikter och olika grad av förståelse för husets värde och kulturhistoria men var i huvudsak intresserade av att genomföra en billig lösning.¹⁵

Ursprunglig entréhall

Soptransport genom entréhallen enligt förslag

Hotad entréhall, planskiss, figur 23.

Stockholms Stadsmuseum, i sin roll som remissinstans för byggnadslovsärendet reagerade starkt mot förslaget på nytt soprum. Trots detta gavs bygglov för det grova ingreppet. Britt Wisth på Stadsmuseet agerade genom ett flertal besök hos föreningens styrelse med information om husets kulturhistoriska betydelse samt försökte övertyga styrelsen om att ett soprum i entrén skulle förstöra mycket av husets kvaliteter. I detta skede kallades även Bengt O H Johansson, dåvarande länsantikvarie, in som rådgivare.¹⁶

Stadsmuseet bedömde vid sin inventering i maj 1982 att fastigheten Fågelbärstrådet 13 ägde ett stort kulturhistoriskt värde, enligt 1960 års byggnadsminneslag. Det blåmärktes enligt Stockholms stads klassificering, vilket är liktydigt med byggnadsminnesklass. Det kulturhistoriska värdet grundades dels på byggnadens exteriör omfattande fasadarkitektur mot såväl gata som gård, utformning och material i fönster, balkonger och dörrar samt tak. I interiören omfattades den ursprungliga fasta inredningen i entré, trapphus och lägenheter. Det var främst de speciella kollektivhusfunktionerna som ansågs bevarandevärda och hotade vid framtida förändringar. Byggnadens tillkomsthistoria och funktion som kollektivhus bidrog till dess kulturhistoriska värde. Även de många betydelsefulla personer som bott i huset ökar värdet. Stadsmuseet uttalade sig även positivt till statligt stöd inför den förestående renoveringen.¹⁷

Bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets projekt

Hur stadsmuseets agerande påverkade föreningen är svårt att säga, men när en ny styrelse tillträdde 1988 fick husets framtid en vändning eftersom man beslöt sig för att genomföra en seriös utredning av fastighetens tillstånd och renoveringsbehov. Några personer i de nyvalda styrelsen, främst ordföranden Gunnar Akner, hade då redan genom kontakter med Bengt O H Johansson på riksantikvarieämbetet och Britt Wisth på Stockholms stadsmuseum, fått upp ögonen för kollektivhusets unika arkitektur och socialpolitiska betydelse. Genom att referera dels till en omfattande litteratur om Markeliushuset, dels till RAÄ:s, stadsmuseets och länsantikvariens eniga bedömning om byggnadens unika kulturhistoriska värde kunde den nya styrelsen med ordföranden Gunnar Akner övertyga föreningsmedlemmarna om att byggnadens kvaliteter borde bevaras så långt som möjligt. Styrelsen har under projektet kallat medlemmarna till flera extra stämmor och kontinuerligt hållit medlemmarna informerade om projektet via styrelseprotokoll och via föreningens anslagstavla.¹⁸

Den följande framställningen grundar sig på intervju med och dokumentation av restaureringsprojektet genomförd av Gunnar Akner.¹⁹ Utredningen om husets kondition genomfördes via fastighetsbolaget AB Arsenalen genom projektledaren Johan Söderblom och Bjerking's ingenjörbyrå. Till sin hjälp satte Söderblom samman en projektgrupp bestående av arkitekt Jan Lisinski från Arksam, byggnadskonstruktör Einar Malm från Jacobsson & Widmark, VVS-konsult Stig Karlsson från Bojab och el-konsult Mikael Lönnqvist från JHK Elkonsult. Arkitektkontoret Arksam valdes efter rekommendationer från Britt Wisth och Bengt O H Johansson. Arksam anses av dessa som ett av landets mest kvalificerade arkitektkontor när det gäller restaurering.²⁰ Enligt utredningen var de viktigaste problemen det undermåliga vatten- och avloppssystemet med ständiga vattenskador, det otidsenliga elsystemet, den otillräckliga ventilationen främst i restauranten och den fuktskadade fasaden. Dessutom kvarstod åläggandet från renhållningsverket om modernisering av soprum och transportvägar för sopor.

Önskemål om att åter öppna daghemmet medförde att en total ombyggnad av daghemslokalen krävdes. I källaren saknades hiss, den stannade på gatuplanet. Att dra ner hissen och renovera den i sin helhet var angeläget. Renovering krävdes även av mathissarna. Modernisering av tvättstugan var ett önskemål från de boende men också nödvändig på grund av omflyttningar i källaren. Källarens förrådsdel hade vid en tidigare inventering av Stockholms brandförsvars civilförsvavsavdelning ansetts lämplig som skyddsrum vilket skulle kräva omfattande förstärkningsarbeten. Projektering av ett sammanhållet restaureringsprojekt startade utifrån denna probleminventering. Två delar bröts ut och projekterades som separata projekt nämligen skyddsrummet och daghemmet beroende på att andra byggherrar skulle betala projekten. Skyddsrummet skulle bekostas och byggas i civilförsvarets regi. Daghemmets ombyggnad krävde stora investeringar som bostadsrättsföreningen inte kunde ta på sig. Därför hyrdes lokalen ut till Skandinaviska Enskilda banken som företagsdaghem, varvid banken åtog sig investeringen.

Bostadsrättsföreningens färdiga restaureringsprojekt innebar att alla vatteninstallationer i hela huset skulle förnyas, att omfattande ventilationstekniska åtgärder skulle genomföras, främst i källaren, att elinstallationer skulle förnyas och att en total renovering av fasaden med fönster och balkonger skulle genomföras. Dessutom skulle person-, och mathissar samt entréhallen reno-

veras och en del markarbeten genomföras. Ett fullständigt förfrågningsunderlag färdigställdes i april 1989.²¹

Lån och bidrag

När statliga lån söktes för att genomföra projektet uppstod stora problem. Den kraftiga överhettningen av Stockholms byggverksamhet 1988-89 hade medfört att staden var mycket restriktiv vid prioriteringen av låneärenden. Bostadsrättsföreningen Fågelbårstället prioriterades lågt och fick avslag på sin ansökan när den gick vidare till länsbostadsnämnden. Nämndens handläggare Ulla Huzell var mycket nöjd med projektet och husets kvalitéer, men kunde inte acceptera de små, mörka kokvråna, utan krävde stora moderna kök. Att bygga sådana kök i de små kollektivhuslägenheterna skulle innebära att det kulturhistoriska värdet till stor del hade gått förlorat.²² Dessutom ansåg länsbostadsnämnden att en stor del av projektet avsåg underhålls-åtgärder och för sådana gavs inte lån.²³ En långdragen kamp inleddes för att få de statliga lånen för den varsamma ombyggnaden. Bostadsrättsföreningens ordförande Gunnar Akner, stadsmuséets handläggare Britt Wisth och förre länsantikvarien Bengt O H Johansson försvarade projektet gentemot länsbostadsnämnden och i ett senare skede mot boverket dit ärendet överklagades. I argumentationen för projektet användes det kulturhistoriska värdet och den direkta kopplingen till arkitekten Sven Markelius, vars hundraåriga födelsedag skulle firas 1989.²⁴

Genom avslaget på låneansökan stoppades bostadsrättsföreningens projekt men de akuta problemen måste åtgärdas. För att komma igång med byggnationen gjorde byggledaren en uppdelning av projektet i flera mindre etapper. Detta möjliggjorde upphandling av skilda entreprenader och därmed etappvis byggnation. Skyddsrummet och daghemmet var inte beroende av statliga lån och bostadsrättsföreningens källarombyggnad var mest akut och måste av tekniska skäl samordnas med de två övriga projekten.²⁵ För hissneddragningen och soprumsombyggnaden kunde statliga lån erhållas beroende på generösare regler för dessa typer av åtgärder. Ombyggnaden av soprum, nedtagning av personhissen till källarplanet samt skyddsrum- och daghemsbyggena startades därför hösten 1989, efter att statliga lån lämnats för soprum och hiss. Det stod snart klart att det inte gick att genomföra de godkända arbetena utan att samtidigt genomföra de projekterade VVS- installationerna. Skyddsrumbygget krävde att vattenförande rör så långt möjligt flyttades bort från skyddsrummet. Härvid uppstod första problemet med den etappindelade entreprenaden, man fick göra provisoriska ihopkopplingar för att bevara byggnadens tekniska funktioner fram till att statliga lån beviljades. De statliga lånen beviljades i princip inte till byggen som påbörjats innan formellt positivt förhandsbesked lämnats av länsbostadsnämnden. Endast i akuta fall fick arbeten ändå påbörjas.²⁶

Via en serie överklaganden med stöd från Stockholms stadsmuseum och riksantikvarieämbetet avgjordes frågan om förhandsbesked, och därmed möjligheten att börja bygga resten av projektet, efter regeringsbeslut i november 1990.²⁷ Senare erhöles statliga lån från länsbostadsnämnden. Det främsta skälet till att lånen beviljades var husets kulturhistoriska värde. Eftersom "lägsta godtagbara standard", LGS, inte uppfylldes behandlades hela ärendet som ett dispensfall. Avstegen från LGS bestod främst i de små och mörka pentryutrymmena och några mycket små lägenheter.²⁸

Bostadsrättsföreningen sökte bidrag från RAÄ för att täcka en del av konsultkostnaderna och byggnadsvårdsbidrag för de antikvariska merkostnaderna vid fasadrenoveringen. RAÄ beviljade totalt 600 000 kronor i byggnadsvårdsbidrag. Föreningen ansökte även om ränte och amorteringsfria lån från stadsmuséet och muséet beviljade totalt 225 000 kronor för renoveringen av mathissarna. Dessa hissar var av särskilt intresse som en del av kollektivhusets utrustning men inte nödvändiga för de boende idag och därför hotade. Förutom statliga bostadslån sökte föreningen tillägglån för antikvariska merkostnader. Sådana lån beviljades ej.²⁹ För återställande av entréhallen sökte föreningen bidrag för antikvariska merkostnader hos länsstyrelsen vilket beviljades med 35 000 kronor.³⁰ Projektet har totalt kostat runt 15 miljoner kronor och bidragen täckte cirka sju procent av detta. Avgiften för de boende var efter restaureringen 450 kronor per kvadratmeter och år, vilket var normalt för nyombyggda hus vid den tiden. Bostadsrättsinnehavarna fick också betala för badrumsombyggnaden i respektive lägenhet.³¹ Föreningen har behandlats ovanligt generöst av de kulturvårdande myndigheterna säger arkitekt Jan Lisinski, som har stor erfarenhet av restaureringsprojekt.³²

Det genomförda projektet

Källare, installationer och hissar

Arbetena i källaren omfattade stora förändringar av rummens funktioner och även betonggjutningar och förstärkning av det blivande skyddsrummet med pelare och balkar av stål. Inga långtgående antikvariska hänsyn ansågs nödvändiga i källaren men kanalisationen av luft och vatten uppåt i huset krävde stor omsorg för att minimera ingreppen. I ett första skede diskuterades möjligheten att riva mathissarna och att använda schakten för dragning av nya luft och vattenrör. Senare har det visats sig möjligt att även med bevarade mathissor dra en del rör i schakten.³³

Den nya soprumslösning som styrelsen föreslog och Arksam projekterade, för att rädda entrérummet och för att möta de arbetsmiljökrav som framkommit, innebar att ett nytt soprum byggdes på platsen för ett tidigare soprum för restaurangen. Detta innebar att sophämtning skulle göras via den befintliga källartrappan med hjälp av en trapplift. En förutsättning för att detta skulle fungera var att hissen drogs ned till källaren och att transporter till källaren kunde ske via hissen. De moderna brandkraven medförde att de breddade dörrarna till källartrappan och grovsoprum gjordes i stål, men i ett liknande utförande och i samma indelning som de tidigare dörrarna i trä med blank plåt. Stålkarmarna målades i träimitation och i utrymmet för överfönster sitter en blank plåt. Denna lösning passar in i de övriga entrepartiernas utförande. En vanlig branddörr i standardutförande hade förändrat entréns utseende.³⁴

*Nya soprumsdörrar vid entrén,
figur 24.*

Samtliga vatteninstallationer utom värmesystemet byttes. Vattenskador hade uppstått i de flesta våtrum som hade otäta ytskikt. Därför byttes ytskikten och allt porslin i alla badrum till standardprodukter men med ambitionen att bibehålla den ursprungliga huvudkaraktären med vitt porslin och kakel. De inbyggda badkaren har försvunnit i de flesta badrum. När vatteninstallationerna i kokvråna byttes kunde inredningen sparas genom att entreprenören var smidig och påhittig. Särskilt värdefullt var att de speciella små rostfria dikbänkarna sparades och till dem lyckades styrelsen skaffa specialanpassade vattenblandare.

De mest omfattande ventilationsarbetena rörde restaurangens behov. För att inte inkräkta på antalet bord i serveringslokalen måste liten utbyggnad ske på gårdsfasaden. Ett försök att lösa ventilationen från restaurangens fettavskiljare via ett befintligt rör, medförde svåra luktproblem i ovanliggande lägenheter då det gamla röret gav läckage. Denna ventilation fick i stället dras direkt ut på gårdssidan. Några ventilationsdon placerades också på gården. Styrelsen överraskades av hur stor plats ventilationsapparaterna tog i källaren. Det tilltänkta hobbyrummet, tidigare torkrum och mangelrum, fylldes helt av installationer.³⁵

Fasadrestaureringen.

Den befintliga putsen både mot gatan och mot gården var i dåligt skick på grund av fuktskador bland annat orsakade av vatten som runnit från terrassen på sjätte våningen. En cementhaltig sprutputs hade lagts utanpå den ursprungliga kalkputsen vid den senaste renoeringen av gårdsfasaden 1965 och av gatufasaden 1977. Putsen var sprucken och hade delvis släppt från underlaget. Sprutputsen gav dessutom en grovkornig yta, vilken störde det ursprungliga formspråket och putsen hade smutsats hårt. All puts knackades ned och nyputsning gjordes med hydragiskt kalkbruk och avfärgades med kalkfärg. Det hade varit tekniskt möjligt att laga puts-

fasaden med kalkcementbruk men då hade man ej på ett trovärdigt sätt lyckats återskapa husets ursprungliga funkiskaraktär, där den släta kalkputsytan är ett viktigt inslag. Kalkavfärgningen utfördes efter vissa diskussioner med fabriksblandad kalkfärg i 3 omgångar istället för Arksams ursprungliga rekommendation, som föreskrev en på platsen blandad gotlandskalkfärg i sju tunna strykningar. Ett bevis för att avfärgningen ändå fick den djupa och levande yta som eftersträvades är att många kunniga antikvarier uttalat sig om hur bra "gotlandskalkavfärgningen" blev.³⁶

Fasaddetalj vid besiktningen 1988, figur 25.

Fasaddetalj efter renoveringen, figur 26.

Kulören är den ursprungliga som skrapats fram. De antikvariskt sakkunniga hade förväntat sig en vit färg, som de sett som den tidiga funkisens ideal. Genom att prover skrapades fram undveks diskussioner om vackert och fult och efteråt uppskattas den kraftigt gula kulören av de flesta.³⁷ Mot gatan hade huset en sockel av klinker som var övermålad med cementfärg. Försök att skrapa ned bemålningen misslyckades varför klinkern ersattes med ny som i format och färg stämmer med den ursprungliga. Pelarna vid entrén målades i en kulör lika den på fasaden. Här önskade sig föreningen en tåligare inklädnad till exempel i plåt, men gav efter för arkitektens synpunkter om att återskapa det ursprungliga utséendet.³⁸

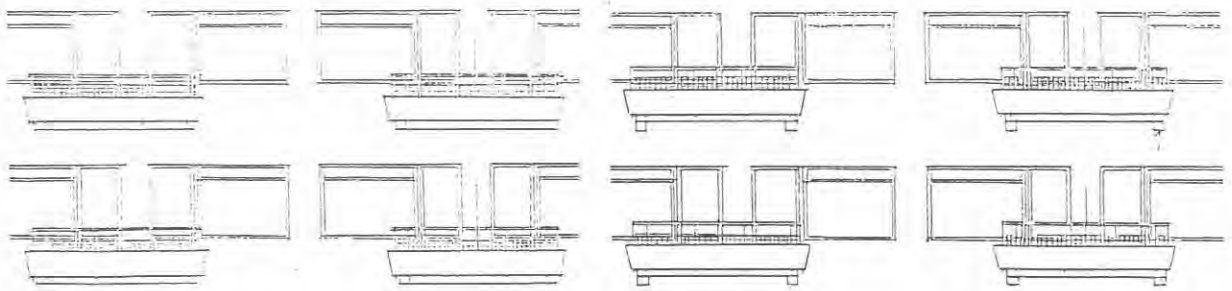
När fasadrenoveringen på gårdssidan skulle påbörjas och ställningar redan var uppsatta visade sig samtliga balkongplattor vara i så dåligt skick att de måste rivas.

Skadad balkongplatta, figur 27.

Tidigare hade bedömts att endast två plattor skulle behöva rivas. Balkongplattorna visade sig sakna framkantsarmering. Därtill var den tvärgående armeringen för liten och kraftigt rostangripen varför akut rasrisk förelåg. Den ursprungliga konstruktionen var således undermålig och måste förbättras i de nya balkongerna. Ett snabbt beslut måste tas medan ställningen fanns på plats. Tre alternativ diskuterades. Det första alternativet var att riva de gamla balkongerna och genomföra fasadputsningen utan att bygga nya balkonger. Det andra alternativet var att riva de gamla balkongerna och ersätta dem med nya av prefabricerad typ med modern form till en kostnad av cirka 19 000 kronor per styck. Det tredje alternativet var att ersätta de gamla balkongerna med nya platsgjutna balkonger med utseende som de gamla till en kostnad av runt 70 000 kronor per styck.³⁹

Alternativen prövades i skisser. Jan Lisinski argumenterade för att återskapa de ursprungliga släta balkongerna genom att hänvisa till att Markelius arkitektur inte arbetade med synliga konstruktiva exteriördetaljer som konsolerna under balkongplattorna riskerade att bli. Markelius arbetade i stället med abstrakta släta horisontella och vertikala ytor. Efter påtryckningar från stadsmuséet och hot om att bygglov ej skulle beviljas, valdes det tredje alternativet med stora extrakostnader som följd. Ytterligare diskussion uppstod om detaljutformningen av balkongplattorna. En modern balkongplatta har ett spår, en droppnäsa, som hindrar vatten att söka sig runt kanten till undersidan av plattan. Detta spår skulle ha avtecknat sig tydligt i detta sammanhang och Britt Wisth från stadsmuséet förordade en helt slät undersida som de ursprungliga balkongerna haft.⁴⁰ En lösning med en liten diskret droppnäsa högt upp på plattans kant valdes.⁴¹

Platsgjutna balkongplattor

Prefabricerade balkongplattor

Alternativa balkongkonstruktioner, figur 28.

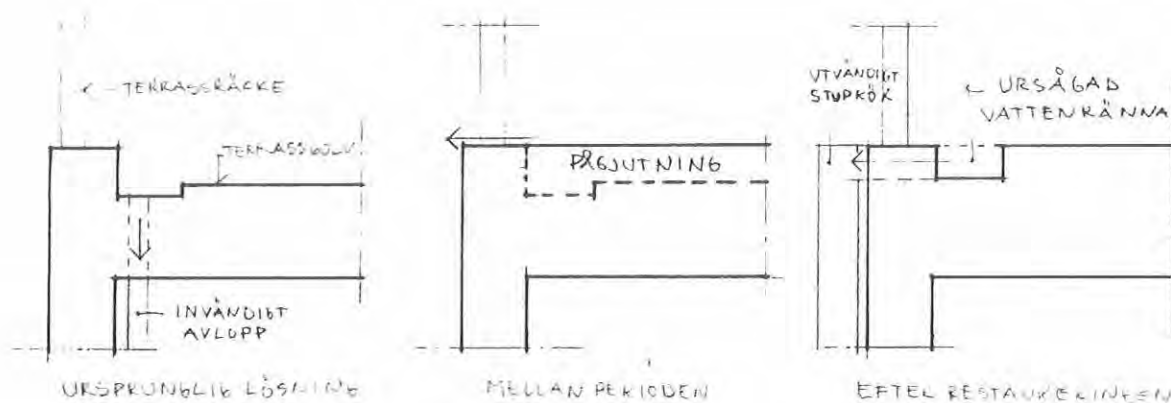

*Gårdsfasaden efter renoveringen
med nya balkonger, figur 29.*

Balkongräckena både mot gatan och mot gården hade stor betydelse för fasaduttrycket och alla kunde lagas, ytbehandlas till ursprungligt utseende och återanvändas. Arkitektens rekom-

mendation att måla ståldetaljer med linoljebaserad blymönja och linoljefärg ansågs som "vansinnigt" av målningsentreprenören. Denne fick dock ge med sig och använda de traditionella färgtyperna.⁴² Balkongfronter är ofta ett sorgligt kapitel vid renovering av funkishus, exempelvis på Gärdet berättar Britt Wisth. Detta projekt visar att det är möjligt att bevara frontherna. Numer finns en del profiler och plåtar åter i handeln som underlättar reparation och rekonstruktion av balkongfronter i funkisstil.⁴³ Fönstersnickerierna var vid inventeringen i gott skick. De målades om, trots att detta inte var tekniskt motiverat, för att återskapa den ursprungliga färgsättningen. Även här förekom mycket diskussioner om färgtyp innan den traditionella linoljefärgen på zinkvitt och guldocker valdes enligt arkitektens beskrivning.⁴⁴

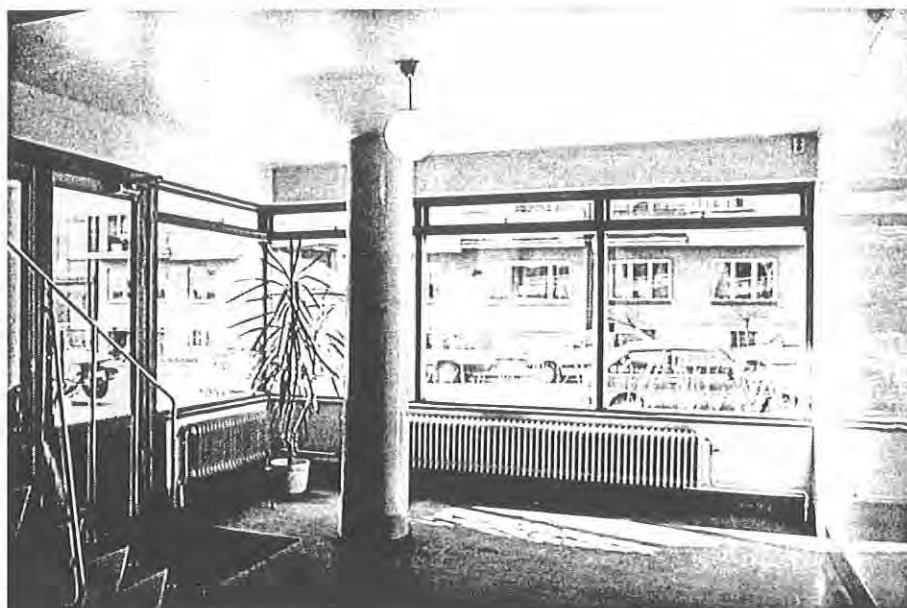
En speciell funktionalistisk takavslutning med terrasser ovanpå de kraftigt utskjutande fasadpartierna hade givit fuktproblem i fasaden. Terrasserna hade ursprungligen invändiga avlopp. Problemen hade uppkommit efter att en pågjutning gjorts på terrasserna, varefter vatten runnit över kanten ner på fasaden. Gatufasadens fuktproblem ansågs lösta med hjälp av en ränna som sågades ner i den tidigare pågjutna betongkanten. Rännan löper längs sjätte våningens sågandformade terrass och vattnet leds ner i befintliga utanpåliggande stuprör. Fuktproblemen kvarstår dock i viss utsträckning i den nyputsade fasaden och den står under noggrann bevakning av föreningsstyrelsen. Problemet skall åtgärdas av fasadentreprenören under den tvååriga garantitiden.⁴⁵

Stegvis förändring av takterrassens avvattning, sektion genom terrasskanten, figur 30.

Entrén

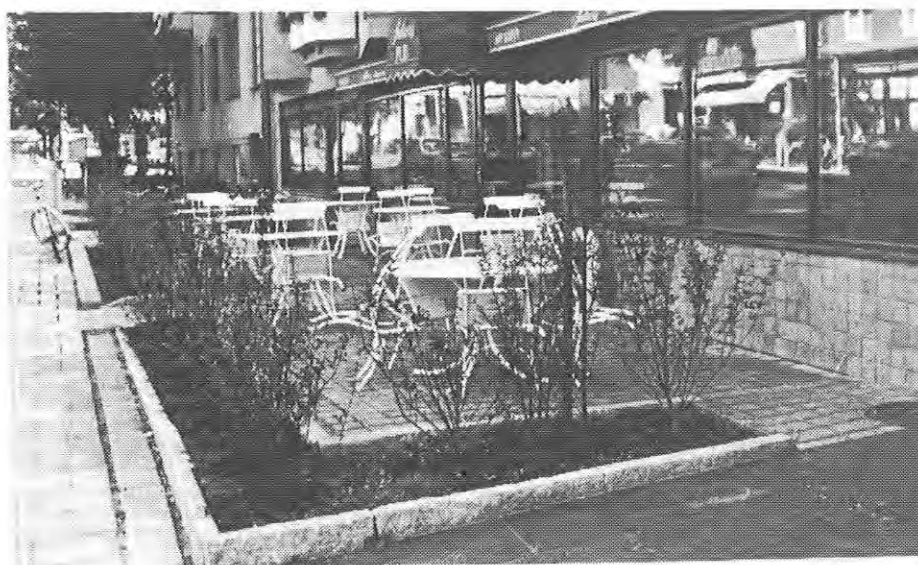
Den glasade entréhallen hade genom åren förlorat en del av sin särprägel. På väggarna hade satts glasfiberväv som målats med plastfärg. Här lyckades arkitekten driva igenom att väven spacklades till en mycket slät yta och målades med blank oljelack till originalutséende. I entrén fanns ett grågrönt kalkstensgolv och dito sockel bevarade. Sockeln doldes av nya, alltför höga radiatorer. Dessa byttes vid renoveringen till lägre i en modell påminnande om 1930-talets. Väggarna på trapplanen uppåt i huset har tills vidare kvar sin vävstruktur.⁴⁶

*Den återställda entrén,
figur 31.*

Markbehandlingen

Mot gatan har en del förändringar gjorts för att förbättra tillgängligheten för daghemmet och uteserveringen för Salzers restaurang har återställts. Nya träd och buskar har planterats.

Den nya markbehandlingen, figur 32.

På gården ordnades en inhängnad lekplats för daghemmet och ventilationen krävde ett arrangemang för insug och utblås av luft. Stadsmuséet var angelägna om att inte ställa hinder i vägen för daghemmet eller restaurangen eftersom de var en viktig del av husets kulturhistoria.⁴⁷ Både lekplatsen och ventilationsdonen fick en konstnärlig gestaltning av skulptör och högskolelektor Cheryl Akner-Koler boende, i huset. Hon har inspirerats av Markelius formspråk, främst i hans textilkonst, med förskjutna halvcirklar.⁴⁸

*Ventilationstorn på gårdssidan,
figur 33.*

Det återupprättade huset

Arkitekten Jan Lisinski påpekar att vid arbetet med ambitiös monumentvård, som detta varit frågan om, gäller det för de inblandade att hålla igen på sin egen skaparlust. I detta fall strävade arkitekten efter att bevara huset som Markelius lämnade det. Det är viktigt att gneta med detaljer eftersom funkisen är så sparsmakad att små fel och förändringar syns tydligt. En klumpig detalj tar bort lättheten i den abstrakta arkitekturen. En intressant sak i målningsarbetet har varit att Markelius baserat sin färgsättning på endast ett pigment, guldocker, med olika inblandning av vitt. Den har rekonstruerats nu, berättade Jan Lisinski. Han säger också att det är viktigt att vara närvarande på byggsplatsen där saker händer annars bär det iväg åt olika håll och helheten går förlorad. Att bedriva en pedagogisk och övertygande argumentation är nödvändigt för att få igenom sina saker. I kollektivhus projektet har det krävts ovanligt mycket pappersarbete, säger Jan Lisinski. Det är svårare att få förståelse för argument i ett relativt ungt hus som detta, jämfört med i ett 1700-tals hus. Ändå är detaljerna mer avgörande här. 1700-talshuset tål mer genom sin robusta detaljrikedom, konstaterar Jan Lisinski.⁴⁹

Enligt Bengt O H Johansson är restaureringen av kollektivhuset i det närmaste perfekt, vilket glädjer honom eftersom huset är ett monument av internationell dignitet. Han har följt arbetet från början då han som länsantikvarie i Stockholm var med och styrde in det hela på en bevarandelinje. Bostadsrättsföreningen satsade djärvt och ambitiöst och lyckades med en enorm arbetsinsats att ro det hela i land. Fallet har varit exceptionellt komplicerat och Bengt O H Johansson har fått ta hjälp av både riksantikvarien Margareta Björnstad och generaldirektören för boverket Gösta Blücher för att lotsa fram låneärendet till ett positivt avgörande.⁵⁰

Britt Wisth som deltagit aktivt som antikvarisk kontrollant från stadsmuseét är också nöjd med resultatet. Hon tycker att man kan visa upp detta restaureringsprojekt som en förebild för andra. Inför framtiden ser hon dock lägenheternas karaktär hotad. Det är svårt att för familjen att klara sig med den minimala kokvrån och maten ifrån restaurangen är tyvärr för dyr för de flesta.⁵¹

Restaureringen har uppmärksammats med Stockholms läns hembygdsförbunds byggnadspris för 1991 och i samband med det har ett flertal artiklar publicerats bland annat i tidskriften Form och i Arkitektidningen.⁵²

Bostadsrättsföreningens ordförande Gunnar Akner är också nöjd med resultatet och glad för den uppmärksamhet huset fått. Han medger att det varit mycket tidskrävande att driva ett sådant här projekt men också lärorikt att få inblick i byggbranschen.⁵³

Under restaureringsprojektets gång har frågan om byggnadsminnesförklaring väckts. Stadsmuseet har tidigare bedömt huset ha sådant värde att det bör bli byggnadsminne och nu har frågan väckts av länsstyrelsen. Efter restaureringen är det säkert betydligt lättare att fatta beslutet än innan. Det finns också ett uttalat åtagande som medföljer de bidrag som utgår från riksantikvarieämbetet, att fastighetsägaren som erhållit stöd accepterar en byggnadsminnesförklaring. Hade den första sopromlösningen realiserats, balkongerna förändrats, kalkcementputsens bara lagats och mathissarna försvunnit hade inte kraven för byggnadsminnesförklaring uppfyllts. Skyddsöreskrifterna kommer att omfatta stommen, exteriören, entrén hissarna samt allmänna utrymmen på våningsplanen men inte lägenheterna. Detta överensstämmer med vad bostadsrättsföreningen accepterat så därmed råder enighet i ärendet.⁵⁴ I framtiden kan byggnadsminnesförklaringen göra det lättare att argumentera för och att finansiera antikvariskt underhåll av kollektivhuset.

DEN ANTIKVARISKA VÄGEN - EN SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Vi anser att restaureringen av Markelius kollektivhus har genomförts med en mycket konsekvent hållning från bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets sida. Föreningen har på det mest ambitiösa sätt sökt bevara och i viss mån rekonstruera husets ursprungliga form och funktion. Genom sitt agerande har föreningen hela tiden haft alla antikvariska myndigheters fulla stöd. Riksantikvarieämbetet och stadsmuséet har deltagit aktivt i många av projektets faser. Det har givit god utdelning dels genom ett fint resultat, dels genom en sammantaget rimlig finansiering, som visserligen krävde en hård kamp att åstadkomma.

Den mycket energiske och skicklige ordföranden Gunnar Akner har använt antikvariska argument i nästan varje skrivelse han skrivit under projektets gång, vilka är ganska många. Han har också för det mesta bifogat litteraturhänvisningar till husets historia och även refererat till stadsmuséet och riksantikvarieämbetet, framför allt vid låne och bidragsansökningar. Detta har givit ett ovanligt bra tillskott av bidrag till projektet. Dessutom har Akner vid ett flertal tillfällen påpekat husets intresse som historisk sevärdhet för allmänheten och kopplat restaureringen till firandet av Markelius 100 åriga födelsedag 1989.⁵⁵

Resultatet av renoveringen upplevs starkast från gatan där den formrika kalkputsade fasaden nu framträder mycket precist och renskuret, med en levande varmt guldockra kalkfärg. Balkonger och snickerier är oljemålade i en ljusare ockrakulör. Inne i huset upplevs förändringen mindre. Entréns nya blanka ljust guldockra väggar är en viktig detalj men mindre iögonfallande vid första besöket. Här ligger istället renoveringens värde i att förändringar undvikits trots omfattande nya tekniska krav. Samma sak gäller lägenheterna där endast de nygjorda badrummen avslöjar den genomgripande restaureringen. Badrummens detaljutförande ger en tydlig karaktär av nybygge, trots att materialen är de samma som de ursprungliga. De kollektiva funktionerna ger nytt liv åt huset. Daghemmet, som visserligen inte är tillgängligt för husets invånare i någon större utsträckning, ger ändå ett tillskott med barnens lek och stöj runt huset. Restaureringen har med åren valt en inredning helt skild från det ursprungliga funktionsidealet. Ändå är själva verksamheten med personal och gäster en ovärderlig tillgång. Den ursprungliga servicen med mat via hissar upp till lägenheterna fungerar nu bättre än på länge sedan mathissarna och interntelefonsystemet renoverats.

Den del av fastigheten som fått tåla de största förändringarna är marken närmast huset både på gatu- och gårdssidan. Där har moderna material använts på ett praktiskt och prydligt sätt som dock enligt vår bedömning bryter en del mot husets gestaltning. Bedömningen från de antikvariska experterna har varit att den ursprungliga markbehandlingen redan var försvunnen och att en rekonstruktion aldrig kan krävas, samtidigt som markytorna behövdes för restaurang och dag-hem vilka är funktioner som bör gynnas.⁵⁶ Arkitekten Jan Lisinski påpekar vikten av att hålla igen på den egna skaparlusten och vara trogen mot originalet.⁵⁷ I restaureringen av Markelius kollektivhus har detta varit en princip för de synliga delarna. Det allra mesta av tillskotten ligger gömda i källaren i form av ny teknisk utrustning. I den närmaste framtiden

kommer huset att byggnadsminnesförklaras och därmed säkras exteriören, hissarna och entrén. De typiska lägenheterna med små kokvrår är dessvärre ständigt hotade och de kommer inte att omfattas av skyddsbestämmelserna.⁵⁸ Var och en kan förstå att det är svårt att bo med en familj utan ett riktigt kök och många kommer att vilja utöka köksutrymmena. Förhoppningsvis kommer några lägenheter att bevaras av lyhörda ägare. De kan stå som ett minne över en radikal idé som inte motsvarar de boendes levnadsvanor.

Vår hypotes att en ambitiös restaurering ett funkishus medför unika restaureringsproblem bekräftats i vår undersökning. Arkitekten Jan Lisinski berättade att eftersom funkisarkitekturen är detaljfattig är den särskilt känslig för felaktig detaljutformning.⁵⁹ Vi har kunnat konstatera att husen på Gärdet har fått en kraftigt ändrad karaktär genom att detaljer i fönster och balkonger ändrats vid utbyten. Äldre hus, på till exempel på malmarna, klarar sådana förändringar bättre genom att dekorativa detaljer på fasaden dominerar fasaden. Antikvarie Britt Wisth kunde berätta att det krävdes en ovanligt kraftfull argumentation för att återskapa detaljeringen på de nygjorda balkongerna på kollektivhuset. Hon framhöll också att kollektivhusets restaurering kommer att bli en värdefull referens vid framtida renoveringar av funkishus i Stockholm.

Vi har funnit att Markelius kollektivhus har en särställning bland bostadshus från funkisepoken, som ett arkitektoniskt och socialhistoriskt minnesmärke av internationellt intresse. Huset har i restaureringen behandlats med stor respekt på ett sätt som endast motsvaras av restaureringar av funkistidens främsta monument som konserthus och teatrar. Bostadshus från funkistiden har ofta behandlats med ointresse och med liten respekt för arkitektoniska kvalitéer. Kunskap har saknats hos såväl arkitekter, byggare, beställare och myndigheter. Stockholms stadsbyggnadskontor och stadsmuseums miljöprogram för Gärdet, kommer nu som ett stöd vid framtida bygglovgivning i området. Programmet kommer sent, vi har konstaterat att en stor del av husen på Gärdet redan helt eller delvis förlorat sin särprägel vid ombyggnader.

Vid en jämförelse med restaureringen av Markelius kollektivhus kan vi se att många av de energisparåtgärder som genomförts på Gärdet aldrig varit aktuella för kollektivhuset. Tilläggsisolering av fasader samt fönster- och dörrbyten har i samtliga exempel vi studerat givit negativ påverkan. Eftersom en betydande del av landets bostadsbestånd består av funkishus har en stor mängd sådana blivit föremål för omfattande energisparåtgärder. De hus som nu återstår i ursprungligt skick borde skyddas av kulturvårdsskäl, trots bristfällig isolering.

Ökade krav på sopheringen orsakar också omfattande förändringar och i Markelius kollektivhus var detta ett svårt problem, som löstes på ett tillfredställande sätt. På Gärdet har sop-tunnorna i en del fall hamnat vid trottoarkanten, lättillgängliga men mycket framträdande.

Fasadputsen har i många funkishus fått skador och ofta finns spår av upprepade lagningar och tunna sprutade putsskikt. På kollektivhuset gjordes en nyputsning lik den ursprungliga. I vissa fall har en dålig puts varit argument för att byta fasadmaterial till plåt. I andra fall kompletteras putsen med skikt av sprutputs som döljer skadorna men som ger en främmande grovkornig struktur och som smutsas snabbt. På Gärdet finns många sådana exempel men också exempel på vackra nyputsningar i tidstypiskt material och färgställning. Vi tycker oss se ett ökat intresse för ytstrukturen och färgsättningen av funkifasader.

Markelius kollektivhus har restaurerats med stor respekt för dess egenart. I andra renoveringar av funkishus, till exempel på Gärdet, finns en tendens att utforma en hel grupp med lika detaljer utan hänsyn till originalens små variationer.

Funkisens formspråk har börjat påverka nybyggnationens arkitektur. I Stockholm finns exempel på funkispåverkan i Starrbäcken och på Södra stationsområdet. Detta intresse för 1930-talets arkitektur kommer sannolikt att stimulera ett mer pietetsfullt bevarande av funkishus. Då kommer kunskap om denna arkitektur, från helhet till detalj, att krävas av antikvarier och arkitekter. Miljöprogrammet för Gärdet är ett steg på vägen men mer litteratur och även kurser om restaurering av funkishus behövs i framtiden för att ta hand om denna del av vårt byggnadsbestånd.

*Nytt bostadshus med funkiskaraktär
på Södrastations området, figur 34.*

KÄLLOR

OTRYCKTA KÄLLOR

Arksam	Arbetsbeskrivning 22/1 1990 PM avseende balkonger 16/10 1990 PM avseende puts, linoljemålning etc
Länstyrelsen i Stockholms län	Tjänstehandlingar Ansökan om bidrag för antikvariska merkostnader, entréen, 8/1 1990
Riksantikvarieämbetet	Tjänsteutlåtande, Korrespondens Yttrande till plan och bostadsverket 15/1 1990, Bengt O H Johansson
Stockholms byggnadsnämnds arkiv	Byggnadslovshandlingar
Stockholms stadsmuseum	Inventering 1982, Britt Wisth Utlåtande beträffande kulturhistoriskt värde 26/11 86 Björn Hallert, Britt Wisth Tjänsteutlåtande beträffande lån 19/4 1989 Björn Hallert, Hans Waldenström, Britt Wisth

MUNTliga KÄLLOR

Intervjuer:

Akner Gunnar, bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdets ordförande, 22/4 1992.

Gromark Stava-Lisa, boende i kollektivhuset 1935-43, 22 /5 1992.

Johansson Bengt O H, avdelningschef kulturmiljöenheten, Riksantikvarieämbetet 7/5 1992.

Lisinski Jan, arkitekt, ARKSAM, 15/5 1992.

Malmlöf Maria, handläggare, Länstyrelsen i Stockholms län, 21/5 1992.

Rudberg Eva, Arkitekt, Arkitekturmuseét, 16/6 1992.

Thörn Inga , Stockholms Stadsbyggnadskontor, 18/6 1992.

Wisth Britt, antikvarie, Stockholms stadsmuseum, 12/5 1992 samt 16 juni 1992.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Arkitektidningen *Intresset för kollektivhus*, intervju Sven Markelius 9/70 s 18
- Caldenby Claes, Walldén Åsa *Kollektivhus, Sovjet och Sverige 1930*, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1979.
- Markelius Sven *Kollektivhuset som bostadsform*, tidskriften FORM 5/1935
Kollektivhus, Reklamskrift 1934
- Näsström Gustaf, Johansson Gotthard *Slöjdföreningens utställning "Hem i kollektivhus"*
Tidskriften FORM 5/1935.
- Rudberg Eva *Sven Markelius, arkitekt*, Arkitektur Förlag, Stockholm 1989.
Det svårbevarade 30-talet, Arkitekturtidningen 7/1992 s 4.
- Thörn Inga, Reppen Laila
Wisth Britt *Gärdet, tidig funktionalism, miljöprogram för ett riksintressant område*, Stockholms Stadsbyggnadskontor och Stockholms Stadsmuseum 1991/92.
- Vestbro Dick Urban *Kollektivhus från enkökshus till bostadsföreningsbostäder*, Statens råd för bostadsforskning, Stockholm 1982.
- Wahlstedt-Markelius Viola *Informationsskrift om John Ericssongatan 6*, Stockholm 1935.
- Wickman Kerstin *Återuppstånden bostadshistoria*,
Tidskriften FORM 3/1990 s 44-48.

NOTER

1. Rudberg Eva, *Det svårbevarade 30-talet*, Arkitekturtidningen 7/92 s 4
2. Rudberg Eva, intervju 16/6 1992.
3. Stockholms Stadsbyggnadskontor, *Gärdet tidig funktionalism, miljöprogram för ett riksintressant område* 1992.
4. Thörn Inga, intervju 18/6 1992.
5. Wisth Britt, intervju 16/6 1992.
6. Caldenby Claes, Wallén Åsa, *Kollektivhus Sovjet och Sverige 1930*, 1979 s 80.
7. Asplund, Markelius, Åhren m fl, *Acceptera*, Tiden Stockholm 1931 s 44.
8. Caldenby Claes, Wallén Åsa, *Kollektivhus Sovjet och Sverige 1930*, 1979 s 83.
9. Caldenby Claes, Wallén Åsa, *Kollektivhus Sovjet och Sverige 1930*, 1979 s 86.
10. Wahlstedt-Markelius Viola, *Informationsskrift om John Ericssongatan 6*, Stockholm 1937.
11. Markelius Sven, *Kollektivhuset som bostadsform*, Tidskriften FORM nr 5/1935 s 103.
12. Johansson Gotthard, *Hem i kollektivhus*, Tidskriften FORM 5/1935 s 105.
13. Akner Gunnar, *Bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdet*, medlemsförteckning 1934-1991.
14. Arkitekttidningen, *Intresset för kollektivhus och servicehus*, Intervju S Markelius 9/70 s18.
15. Johansson Bengt O H, Riksantikvarieämbetet, intervju 7/5 1992.
16. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
17. Hallert Björn, Wisth Britt, *Stockholms stadsmuseums Inventering och utlåtagande* 9/5 89.
18. Akner Gunnar, Brf Fågelbärsträdet, intervju 22/4 1992.
19. Akner Gunnar, *Brf Fågelbärsträdets Restaureringsprojekt*, 19/4 92.
20. Johansson Bengt OH, RAÄ , intervju 7/5 1992.
21. Akner Gunnar, Bostadsrättsföreningen Fågelbärsträdet, intervju 22/41992.
22. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
23. Huzell Ulla, Länsbostadsnämnden i Stockholm, 28/11 1989.
24. Johansson Bengt O H, RAÄ, Ytrande till plan och bostadsverket 15/1 990
25. Akner Gunnar, *Brf Fågelbärsträdets Restaureringsprojekt*, 19/4 92.
26. Johansson Bengt O H, RAÄ, intervju 7/5 1992.
27. Regeringsbeslut 1/11 90, Dnr 90/2050/B.
28. Johansson Bengt O H, RAÄ, intervju 7/5 1992.
29. Waldenström, Hallert, Wisth, Stockholms stadsmuseum, Tjänsteutlåtande Dnr 5428/8905.
30. Malmlöf Maria, Länsstyrelsen i Stockholms län, intervju 21/5 1992.
31. Akner Gunnar, Brf Fågelbärsträdet, intervju 22/4 1992.
32. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
33. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, Intervju 12/5 1992.
34. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
35. Akner Gunnar, intervju 22/4 1992.
36. Lisinski Jan, Arksam, Arbetsbeskrivning och intervju, 15/5 1992.
37. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, Intervju 12/5 1992.
38. Lisinski Jan, intervju 15/5 1992.
39. Akner Gunnar, intervju 22/4 1992.
40. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, tjänsteutlåtande 3/12 1990
41. Lisinski Jan, Arksam, PM angående balkonger, 16/10 1990.
42. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.

43. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
44. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
45. Akner Gunnar, intervju 22/4 1992.
46. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
47. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
48. Akner Gunnar, intervju 22/4 1992.
49. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
50. Johansson Bengt O H, RAÄ, intervju 7/5 1992.
51. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
52. Rudberg Eva, *Det svårbevarade 30-talet*, Arkitekttidningen 7/92 s 4 och
Wickman Kerstin, *Återuppstånden bostadshistoria*, Form 3/90 s 44-48
53. Akner Gunnar, intervju 22/4 1992.
54. Malmlöf Maria, Länstyrelsen i Stockholms län, intervju 21/5 1992.
55. Akner Gunnar, Korrespondens i låneärendet 1990.
56. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12 /5 1992.
57. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.
58. Wisth Britt, Stockholms stadsmuseum, intervju 12/5 1992.
59. Lisinski Jan, Arksam, intervju 15/5 1992.

FIGURER

- Omslagsbild Detalj av kollektivhusets gatufasad, foto av författarna.
- Figur 1. - 9. Foto av författarna.
- Figur 10. Teckning ur Stockholmstidningen 6/12 1932
- Figur 11. Skiss av Sven Markelius ur *Kollektivhus*, reklamskrift för kollektivhuset 1934 s.3.
- Figur 12. Situationsplan ibid.
- Figur 13. Foto ur Form 5-1935 s. 126.
- Figur 14. Foto ibid s.124.
- Figur 15. Ritning ur *Kollektivhus från enkökshus till bostadsföretag*, D U Vestbro 1982 s.89.
- Figur 16. Ritning ibid s. 91.
- Figur 17. Ritning ur Form 5-1935 s. 107.
- Figur 18. Ritning ur Stockholms byggnadsnämnds arkiv.
- Figur 19. Ritning ibid.
- Figur 20. Ritning ibid.
- Figur 21. Foto av författarna.
- Figur 22. Foto ur Form 5-1935 s.106.
- Figur 23. Skiss av författarna, rekonstruktion efter intervju med Gunnar Akner.
- Figur 24. Foto av författarna.
- Figur 25. Foto av Arksam.
- Figur 26. Foto av författarna.
- Figur 27. Foto av Arksam.
- Figur 28. Ritning av Arksam.
- Figur 29. Foto av författarna.
- Figur 30. Skiss av författarna, rekonstruktion efter intervju med Jan Lisinski.
- Figur 31. Foto av författarna.
- Figur 32. ibid.
- Figur 33. ibid.
- Figur 34. Foto av författarna.

Bebyggelsehistoria med byggnadsvård

Uppsatsen (5 poäng) ingår i kursen Bebyggelsehistoria med byggnadsvård, 20 poäng, vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm, tel 08/16 33 51, 16 33 56.